

**ZULÜM VE KÖTÜLÜKLER İLÂHÎ Mİ, İNSÂNÎ MİDİR? -
ZULÜM VE KÖTÜLÜKLERİN KAYNAĞI HAKKINDA
MÜSLÜMAN KELÂMCILARIN TARTIŞMALARI
ÜZERİNE-**

Prof. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU*

Özet

Müslüman kültür ve düşüncesinde bu dünyada insanlar arasında meydana gelen zulüm ve kötülüklerin kaynağı hep tartışılmıştır. Müslümanların geleneksel düşüncesindeki ağırlıklı görüşe göre âlemde meydana gelen her şey/her olay; Allah'ın irâdesiyle ortaya çıkmakta ve her şeyi Allah yaratmaktadır. Zira bu anlayışa göre Kur'an-ı Kerim'de açık bir biçimde her şeyin yaratıcısının Allah olduğu ifade edilmektedir. Çalışmamızın konusu olan insanlar arasında meydana gelen zulüm ve kötülükler de işte bu "şey" kavramı içerisinde kabul edilmekte ve Allah'ın irâdesine bağlanmaktadır. Fakat düşünce tarihimizde hür irâde mensupları da aşağıda izah edileceği üzere insanın hür irâde sahibi olduğunu savunma ve onu irâdî fülllerinden tam sorumlu tutma ve Allah tealayı da zulüm ve kötülüklerden azâde görme adına bu anlayışa karşı çıkmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Zulüm, irâde, kötülük, kader, takdir, şey.

**ARE THE CRUELTY AND EVİL DİVİNE OR
HUMANİSTİC?**

**On the discussions of Muslim Theologians about
source of cruelty and evil**

Abstract

In the Müslim culture and thought, Source of cruelty and evil that occurred between people in this world have always discussed. According to the dominant view in the traditional thought, everything/every event that occurred in this world is

---

* KSÜ. İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

existed by will of Allah and Allah created everything. Because in the Quran it is clearly stated that the creator of all things is Allah. The cruelty and evil that occurred among people, which is the subject of our study, is accepted in the concept of "thing" and is related to will of Allah. As the subject will be mentioned in this article, in the history of thought, members of freewill opposed this view on behalf of defence that people have a freewill and responsible for his willed actions and thought that Allah is faraway from cruelty and evil.

Key Words: *cruelty, will, evil, fate, ordain, thing.*

GİRİŞ:

İslâm düşünce tarihinde "irâde" kavramı etrafında Kelâm geleneği bağlamında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Aslında Allah'ın irâdesinin bir "emir" mi, yoksa bir "izin verme ve müsaade etme" mi olduğu hususu önce İslâm tarihindeki ilk ayrılıkçı fırka/mezhep olan Hâricîler arasında, ardından Cebriyye fırkası ile bunların kader anlayışına karşı çıkan Kaderiyye ve Mu'tezile mensupları arasında sıkça tartışılmıştır. Daha sonra da üçüncü dördüncü asırlar boyunca Eş'arîler ve Mâtürîdîlerin başını çektiği Sünnî düşünürlerle Mu'tezile mensupları arasında tartışma konusu yapılmıştır. Müslümanlar arasında ilk itikâdî ayrışmaların ağırlık merkezini de büyük ölçüde bu sorunun oluşturmuş olduğunu söyleyebiliriz.

İslâm kültüründe Allah'ın irâdesi dışında hiçbir şeyin meydana gelemeyeceği, Allah'ın dilediğinin olduğu, dilemediğinin de olmadığı (mâ şâe Allâhu kâne ve mâ lem yeşe' lem yekün) hususu, haksızlıkla iş başına geldikleri halde siyâsî meşruiyet kazanma çabasındaki Emevî yöneticileri kendi yönetimlerini Kur'an-ı Kerim ve hadislerdeki bir takım lafızlara dayandırarak resmî bir

söylem oluşturulmaya çalışılmıştır. Hicri üçüncü asırdan itibaren birçok alim, yazdıkları eserlerde bu söylemi bir akaid haline getirmişlerdir.

Temelleri Emeviler döneminde atılmış bulunan ve İslâm öncesi Arap kültürel imgelemelerinde de izleri bulunan bu çarpık kader anlayışının teolojik olarak sistemleşmesi beşinci hicri asra kadar uzanır. Fakat bu zihniyetin bütün Müslümanlar arasında tekrar filizlenmesi, Osmanlılar döneminin duraklama döneminde meydana gelmiş ve yıkılış sürecindeki yenilgilerin doğurduğu ruhsal çöküntü ile yaygınlık kazanmıştır. Yoksa Müslümanlar fetihlerin hız kazandığı dönemlerde büyük ölçüde cebirci bir anlayışa sürüklenmemişlerdir.

Kadere dâir ilk söylemin Emeviler zamanında, Abdulmelik b. Mervân (Hilafeti:66-86/685-705)'ın Irak valisi Haccâc b. Yûsuf zamanında Abdullah b. Zübeyr'in ayaklanmasını bastırmak amacı ile Kâbe'nin yakılması sırasında Mekke'de söylendiği de bildirilir. İşte bu vahim olayın “kader neticesi” olduğunu söyleyen birine karşı diğer bir kimsenin olumsuz cevap vermiş olduğu rivâyet edilir.¹ İslâm âleminde kadere dâir ilk söz söyleyenin Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö.69/698) olduğunu kaydedenler de vardır: “Mukaddeme-i İbn Zeydûn” “Şerhu'l Uyûn”da kader hakkında ilk defa söz söylemiş olan kimsenin Irak Hristiyanlarından olup ihtida ettikten sonra tekrar Hristiyan olan birinden (Sûs veya Sensûye) Mâ'bed el-Cuheni ile Ğaylân ed-Dımişkî'nin nefy-i kader hakkındaki

---

¹ Bkz. **el-Ezrakî (Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî) (ö. 250/864?)** *Târih-i Ahbâr-ı Mekke (Ahbâru Mekke)*, Leipzig, tsz., 135-136; M. Şerefeddin, (Yaltkaya), “*Kaderiyye Yahut Mu'tezile*”, Dârulfünûn İlähiyat Fakültesi Dergisi, 24 Mart 1924, Langa-İstanbul 1930, s.1.

fikri bu kimseden aldıkları zikredilir.² M. Şerafeddin'e göre, "Yunan feylesoflarından başlayarak Süryâni, Zerdeşti, Nasrânî alimlerin zekalarını ziyaret ettikten sonra beşerin bu ezeli mes'alesi Basra'da Hasan'ın mihrakında toplanmıştır. Zerdeşt, "Ahoramazda (İyilik Tanrısı) insanın irâdesini kendisine bırakmış ve bundan dolayı insanın, kendi irâdesiyle Ehrimen (Kötülük Tanrısı)'e boyun eğmesi mümkündür" sözünden dolayı Mâ'bed'in bu fikri İranlı Sensûye'den öğrenmiş olması gerektiğini"³ ileri süren M. Şerafeddin, "beşerin ezeli mes'alesi" olarak adlandırdığı bu fikrin İslâm'a dışarıdan geldiği iddiasını tekrarlar. Yine "kaderi olumsuzlama düşüncesi Mu'tezile'nin selefi Kaderiyye ile başlamış, bu görüşü Mu'tezile onlardan devralmıştır"⁴ der.

Şimdi biz tarihte çeşitli biçimlerde tartışılmış olan bu konuyu, dünden bugüne insanların bireysel ve toplumsal bir takım zulüm ve haksızlıklara uğradıklarını ve bu zulüm ve haksızlıkların devam ettiğini görerek güncelleştirmek istiyor ve sorumuzu tekrar sormak istiyoruz: Acaba gerçekten ortaya çıkan her şey, Allah'ın irâdesi, yani isteği ile mi meydana gelmektedir? Müslümanların da beşeriyet ailesinin üyeleri olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda 'beşerî ezeli mesele' olan kadere dair görüşlerin yine içsel dinamiklerden (teolojik, siyasal, kültürel vs.) kaynaklanmış olması gerçeği niçin atlanmaktadır? Bugün teknolojinin imkanları sayesinde daha net bir biçimde çevremizde gördüğümüz zulümler, ülke işgalleri ve soykırımlara varan katliamlar Allah'ın irâdesi ile mi gerçekleşiyor? Ya da insanın yaptığı iyi-kötü her fiilde

---

² Bkz. M. Şerafeddin, (Yaltkaya), "Kaderiyye Yahut Mu'tezile", 1.

³ Bkz. M. Şerafeddin, agm., 2 .

⁴ Bkz. M. Şerafeddin, agm., 9.

Allah'ın dahli/müdahalesi nedir? Yoksa bu işlere Allah karışmıyor (müdahale etmiyor) da, bu olaylar insanların kendi hür istekleriyle yaptıkları eylemler mi oluyor? Veyahut iyi-kötü her fiili insanlar yapıyor da, bunları Allah seyir mi ediyor? Ya da insana irade gücünü veren Tanrı, adaletini ihmal değil de imhal mi ediyor (süre mi tanıyor)?

A. KONUNUN ARKAPLANI: SİYASET-KADER İLİŞKİSİ

Bilindiği gibi Müslümanlar arasında ilk siyâsî ihtilaf kıvılcımı Hz. Peygamber (a.s.)'in vefatıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Bu kıvılcım, daha sonra üçüncü halife Hz. Osman 'ın bir takım siyâsî hesaplar uğruna öldürülmesi/şehid edilmesi (ö.656 m.)⁵ olayıyla alevlenmiştir. Hz. Peygamber'in geride kalan eşlerinden, birinci halife Hz. Ebû Bekir'in kızı Hz. Ayşe'nin de kendi taraftarlarıyla birlikte Mekke'ye çekilmesinin ardından Basra'da Hz. Ali taraftarlarıyla girişilen Cemel Savaşı ve daha sonra da Şam valisi ve Hz. Osman'ın yakın akrabası Muâviye'nin Şam ordusu ile Hz. Ali'nin Medine-Küfe ordusu arasında cereyan eden Siffin savaşında ve bunu izleyen Hâricî isyanlarında binlerce Müslüman ve güzide sahâbenin ölmesi, Müslümanlar arasında dinî, fikrî ve siyasî bir takım tartışmalar ve kutuplaşmaları ortaya çıkarmıştır. Bütün bu acı olayların İlâhî takdir ile mi, yoksa insanların kendi irâdeleri ile mi gerçekleştiği tartışılmaya başlanmıştır. Bir birleriyle tartışan taraflar, politik tercihlerine göre Kur'ân, sünnet, hadîs-i nebî ve sahabe sözlerinden de destek arayarak, dinsel ya da siyasal tercihlerini meşrulaştırmaya büyük çaba

---

⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrût, tsz., III/31; Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Kahire 1939, III/442.

harcamışlardır. Öyle ki hadis koleksiyonları oluşturulurken, bu mezhep asabiyeti etkili olmuştur.

Sıffin Savaşı sonrasındaki Meymûn ve Şuayb adlı iki Hâricî'nin kendi aralarında geçen bir borç hikâyesinde üzerinde tartışması yapılan irâde konusundaki spekülasyonlar çok ilginçtir:

Hâricîlerden Acâride'nin beşinci kolu olan Şuaybiyye'nin reisi olan Şuayb adlı birinde, Meymûn adlı diğer bir Hâricî'nin bir miktar parası vardı. Meymûn bu paranın kendisine ödenmesini isteyince Şuayb ona, "Allah dilerse (irâde ederse) bu parayı sana vereceğim" diye cevap verir. Meymûn "Allah'ın şu anda bu parayı kendisine vermeyi dilemiş/murâd etmiş" olduğunu ileri sürünce, Şuayb "eğer Allah bu parayı ona vermeyi murâd etmiş olsaydı, bunu kendisine vermekten başka bir şey yapamayacağını; bu parayı/borcunu mutlaka vermek zorunda olacağını" söylemişti. Meymûn "hiç şüphesiz Allah'ın, emrettiği şeyi dilemiş (murâd), dilemediği şeyi ise emretmemiş olduğunu" ileri sürmüştü. Bu tartışmadan sonra, bazı insanlar Meymûn'a bazıları ise Şuayb'e tâbi olmuşlardır. Bunun üzerine Hâlid b. Abdullah el-Beceli'nin hapsinde bulunan Acâride'nin reisi Abdulkerim b. Acerred'e mektup yazıp, bu anlaşmazlığı ona sormuşlar ve bunun üzerine ondan şöyle bir cevap gelmişti: "Bizim inancımız şudur: Allah'ın dilediği olmuş, dilemediği olmamıştır ve biz Allah'a hiçbir şer isnat etmeyiz." Bu mektup onlara ulaştınca Abdulkerim Acerred ölmüştü. Meymûn bu mektupta, "biz Allah'a hiçbir şer isnad etmeyiz" denildiği için kendi görüşünün desteklendiğini, Şuayb ise "Allah'ın murâd ettiği olmuş, murâd etmediği olmamıştır" denildiği için kendi

görüşünün desteklendiğini iddia etmiştir.⁶ Bu tartışma muhtemelen hicrî 105-120 yılları arasında olmuştur. Bütün bu Hâricîler, Emevî aleyhtarı idiler; fakat Emevîlere karşı esas Hâricî itirazı, Emevîlerin İlahî otorite iddiasının ötelere kadar uzanmıştır ve Kaderiyye görüşlerine karşı çıkan Hâricî fırkaları, onları benimseyenler kadar çoktu.⁷ Mu'tezile'nin görüşüne uygun olan kader iddiaları, Hâricîlerin bir kolu olan Acaride'nin ikinci fırkası Meymûniyye'ye has bir özelliktir: Allah'ın emri, irâdesi demektir. Allah, fiilleri insanlara bırakmıştır (fevvada) ve onlara yüklemiş olduğu bütün mükellef tutuldukları şeyi yerine getirmek için istitaat (kapasite) vermiştir. Onlar da bu imkanla, hem küfre hem imâna güç yetirebilirler. Allah'ın, insanların amelleri hususunda hiçbir meşieti yoktur ve insanların fiilleri Allah tarafından yaratılmış değildir.⁸

Görüldüğü gibi İslâm düşüncesinde kader sorunu, İslâm tarihinin çok erken bir döneminde tartışma konusu edilmeye başlamıştır. Özellikle üçüncü halife Osman b. Affan'ın, idaresinden memnun kalmayan isyancı Müslümanlar tarafından öldürülmesini/şehîd edilmesini izleyen Cemel ve Siffin savaşlarında ortaya çıkan acı tablolar çeşitli yönleriyle tartışma konusu edilmeye başlayınca; bu olayların kaderle bağlantısı ve bu olayların aktörlerinin dinsel konumları hakkında çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır. İşte bu konuda konuşan ve hatta insandan ortaya çıkan fiillerin ilâhî takdirle ilişkisinin olamayacağını savunanlara (Kaderiye/kader karşıtları)

---

⁶ Bkz. Montgomery W. Watt, *Hür İrade ve Kader*, (Çev.: Arif AYTEKİN), İst. Tsz., 45-46.

⁷ Bkz. Montgomery W. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (The Formative Period of İslamic Thought, Edinburg 1973), (Çev.: E. Rûhi Fıġlalı), Ankara 1987, 118.

⁸ Watt, age., 46.

karşı, dördüncü halife Hz.Ali b. Ebû Talib'in torunlarından Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye (ö.101)'nin bir "Risâle" ile cevap verdiği bilinmektedir.⁹ Adı geçen Risale'de Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye, ortaya çıkan her olayı ilâhî irâde ve takdire bağlamakta, "kader diye bir şey yoktur" diyerek ilâhî kaderi olumsuzlayan Kaderîlerin görüşlerini eleştirerek reddetmektedir. Hasan el-Basrî bu bağlamda Uhud Savaşında Müslümanların uğradığı mağlubiyetin, "müminlerin sebatını ayırt etmek, münafıkların da durumunu açığa çıkarmak üzere" "Allah'ın izni ile" olduğunu Alu İmrân suresi 3.ayetinde dayandırarak açıklamıştır.¹⁰ Zira o gün okçuların yerlerini terk etmeleri nedeniyle Müslümanlar ummadıkları bir bozguna uğramışlar ve yetmiş sahabe de şehîd olmuştu. O, yine aynı Risâle'de Uhud savaşına katılıp da ölenler hakkında, savaşa katılmayan bir kısım münafıklar ve imanı zayıf olanların "eğer savaşa katılmayıp yanımızda kalsalardı, ölmezlerdi" şeklindeki sözlerini Yüce Allah'ın yalanlayarak onları azarlamış olduğunu; aksine o ölenlerin savaşa katılmasalar da onlar hakkında takdir edilen bu ölümün mutlaka gerçekleşeceğini bildirdiğini ileri sürmüştür.¹¹ Ama Hasan b. Muhammed'e göre buradaki "izin" Allah'ın bir şey yaratmaya ilişkin olmayan, sadece "müsaade" anlamındaki irâde(sî)dir.

---

⁹ Bkz. Josef van Ess, *Anfaenger Muslimischer Teologie* (Müslüman Kelâmı'nın Başlangıcı), Beyrut 1977. Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye, Hz.Ali'nin Hz. Fâtıma'dan sonra evlendiği Havle bintu el-Hanefiyye adlı eşinden olan Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğludur. Babası Muhammed b. el-Hanefiyye Emevi sultanı Abdulmelik b. Mervan'ı Şam'daki ziyaretinden dönüşünde Medine'de 81/700'de vefat etmiştir. Bkz. Mustafa Öz, *İslâm Mezhepleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s.149.

¹⁰ Bkz. Josef van Ess, age., s.17.

¹¹ Bkz. Alu İmran 3/154.

İşte çok erken bir dönemden itibaren iyi-kötü her olayın arka planında ilâhî irâde ve ilâhî takdirin olduğunu kabul eden bu anlayış, genel olarak Müslümanları cebre kayan bir kader anlayışına sevk etmiştir. Daha sonra İslâm ulemasının önemli bir kısım, yazdıkları eserlerinde bunu İslâm'ın bir akâid konusu haline getirmişlerdir. Şüphesiz onların bunu bir akaid konusu haline getirmelerinin temelinde nassı yorumlama biçiminin veya mezhebî bağlılıkların büyük etkisi vardır.

Bizi burada ilgilendiren asıl husus, bir kimsenin Allah'ın irâdesinden müstakil bir irâdesinin olup-olmadığının açıklanmasıdır. Fiili seçmek (ihtiyâr), Allah'ın eşyayı bilmesinden ayrıdır. Peki insan, Allah'ın irâde etmediği bir şeyi irâde edip seçebilir mi? Yani, Allah'ın mülkünde O'nun irâde etmediği bir şey ortaya çıkar mı? Bunu sözgelimi bir "zulüm" veya "kötülük" sorununa uygularsak şöyle diyebilir miyiz: Allah zulmü dilemiş midir veya diler mi? Bu zulüm ya da kötülük yapabilme, O'nun kudreti dahilinde midir, değil midir? Kudreti dahilinde ise bunu yapar mı yapmaz mı?

İşte yüzyıllardır üzerinde düşünülen ve her düşünür tarafından farklı şekillerde açıklanmaya çalışılan bu sorular, Kelâm ve Felsefenin ortak konusudur. Buna theodise/tanrı'nın adaleti sorunu denir.

Ebû Hanife'nin burada "irâde" kavramını nasıl yorumladığı çok önemlidir. Çünkü ona göre *Allah'ın irâdesi ile emri ayrı şeylerdir*. Allah yaratmayı dilemediği bir şeyi emredebilir. Sözgelimi birine müslüman olmayı emreder, ama bunu yaratmayı dilemez; biri için küfür diler/dilemiştir, fakat bunu emretmez ve yaratmaz. Fakat

ona göre aynı zamanda yapılmasını emrettiği her şeyden razıdır.¹² O halde ona göre dünyada meydana gelen iyi kötü her türlü olay Allah'ın irâdesi dahilinde meydana gelmektedir.

Şimdi bu bakış açısından hareketle geçmişte değişik bölgelerde yaşanmış olan ve günümüzde Filistin'de, Irak'ta ve başka bölgelerde meydana gelen zulümler ve kötülükler Allah'ın irâdesi ile mi meydana geliyor? Diye bir soru akla gelebilir! Değişik amaçlarla günümüzde bir takım insanların bu tür sorular sorduklarına şahit oluyoruz. Teolojik konularda düşünen her insanın böyle sorular sorması da tabiidir.

Eş'ârî düşüncesinin kaderle ilgili argumanlarının temelinde büyük ölçüde Emeviler Dönemindeki merkezî hükümetin cebre kayan anlayışlarının etkileri dikkat çekmektedir. O dönemden bu yana Müslümanlar arasında merkezî ve ağırlıklı görüş; meydana gelen her olayın Allah'ın irâde ve takdirine bağlı olarak ortaya çıktığının kabul edilmesi biçimindedir. Zira Emeviler kendi iktidarlarının meşruiyetini bu görüşle temellendirmeye çalışıyorlar ve kendilerine muhalefet eden herkesi bu bağlamda yargılatarak saf dışı ediyorlardı. O dönemin Hadisçileri ve Abdurrahman el-Evzâi (ö.157/774) gibi resmî fıkıh alimlerinin bir kısmı da bu görüşü benimsiyor, bir kısmı da o günün zalim yöneticilerinden korktukları için bu anlayışı kabul etmiş görünüyordu. Her ne kadar Hasan el-Basrî (ö.110/728) ve Ebû Hanife gibi etkili alimler Emevilere destek olmamışlarsa da, bu alimler canlarını ortaya koyan bir Ma'bed b.Hâlid el-Cühenî (ö.80/699) ve bir Ğaylân b. Mervân ed-Dımışkî (ö.99/717)'nin yaptıkları gibi

---

¹² Bkz. Mustafa Öz, age.,59.

Emevilere karşı çok etkin herhangi bir muhalefet hareketine de karış(a)mamışlardır. Üstelik bunlar bir takım Hâricî ve Ehl-i Beyt taraftarlarının Emeviler karşısında düştükleri acı akıbete uğramamak adına kendi taraftarlarını da her türlü isyan hareketinden de engellemişlerdir. Nitekim Ebû Hanife, gerek Emeviler, gerekse Abbasiler tarafından kâdı yapılmak istenmesi karşısında, bu göreve gerçekten layık biri olmasına rağmen bunu kabul etmemiş, fakat bu reddetme gerekçesini açıkça söyle(ye)meyerek, kendisinin bu işi yapamayacağını ileri sürmüştür. Ama o zalim ve ğayr-ı meşru bir yönetimin yanında olmamak için halifenin bütün baskılarına rağmen çok önemli bir makam olan baş kadılık dahil hiçbir görevi kabul etmemiştir. Fakat o dönemden itibaren bu cebirci anlayış biçiminin sahih dine ve selim akla uymadığını çeşitli biçimlerde ileri süren alimler olmuşsa da, bu görüş sahipleri çoğunlukla kaderi inkar polemiklerine kurban olmuşlardır.

Sonraki süreçte Abdulkâhir el-Bağdâdî, Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî ve Abdulkерim eş-Şehristânî gibi Emevilerin kader anlayışına büyük ölçüde benzeyen ve *cebr-i mutavassıt* olarak kabul edilen bir kaderciliği savunan Eş'arîlerin, insanın hür irâdesini savunan alimleri ağır biçimde eleştirmeleri de İslâm düşüncesinde çok etkili olmuştur. Muhalifleri hakkında ileri sürülen bu görüşler, Abbâsîlerin Halife Mütevekkil ve sonrası dönemi ile Selçukluların ünlü Eş'ârî veziri Nizâmülmülk'ten itibaren bu mezhebin mensupları arasında çoğunlukla eleştirilmeden kabul görmüştür.

Hür irâdeyi savunanların kader görüşlerinin yanlışlığını ortaya koymaya çalışan Eş'arî müellif Abdulkahir el-Bağdâdî, Mâ'bed, Ğaylân ve Ca'd'ın görüşlerinin kendilerine haber verildiği Abdullah b.

Abbas, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ebû Evfâ, Ukbe b. Âmir el Cuhenî gibi sahâbilerin bunlardan *berî* ve görüşlerinden uzak olduklarını, bunlara selam bile verilmemesi gerektiğini, öldüklerinde cenaze namazlarının kılınmamasını, hastalandıklarında ziyaretlerine gidilmemesini söylediklerine dair rivâyetler aktarması¹³ Müslümanların kader akâidinin kendi çizdikleri çerçevede şekillenmesinde büyük etkisi olmuştur. Oysa zikredilen bu sahâbiler, itham edilen bu şahısları bizâtihi görmemişler, sadece kendilerine bahsedilen haber bağlamında bu sözü söylemiş olabilecekleri gibi, bir çok konuda olduğu gibi özellikle kader hakkında da hadis uyduranlar, sahâbiler adına da bu tür haberleri yaymış olabilirler.

Ünlü Abbâsî halifeleri Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerindeki kelâmullah tartışmalarından ve bu sırada halkın sevgisini kazanmış olan bazı alimlerin sorgulanmalarından (mihne) sonra, felsefî ve kelamî düşünceye karşı geleneksel halk anlayışını destekleyen Abbâsî halifesi el-Mütevekkil'den itibaren İslâm Dünyasına egemen olan iktidarların da desteğiyle Müslümanların büyük çoğunluğunun akaidi -adına her yerde Eş'ârilik denmese bile- Eş'ârilik çerçevesinde şekillenmiştir. Oysa İmâm Hasan el-Basrî (ö.110/728), Vâsıl bin Atâ (ö.131/748) ve İmâm Ebû Hanife (ö.150/767) gibi kurucu düşünürler ve hicri ikinci-üçüncü yüzyıllarda bu alimlerin tabileri, Allah'ın irâde ve ilmini insan sorumluluğunu öne çıkaracak tarzda açıklamışlardır.

Konuya insan hürriyet ve sorumluluğu açısından

---

¹³ Abdulkahir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire 1948, s. 44-45; aynı adlı eser: Beyrut 1977, 1/15.

yaklaşan düşünürlerden ikisi hicri birinci yüzyılın önemli simaları Ma'bed b.Hâlid el-Cühenî (ö.80/699) ve Ğaylân b. Mervân ed-Dımişkî (ö.99/717)'dir. Bu iki düşünüre göre Allah'ın şer ve zulüm gibi işleri irâde etmesi ve yaratması söz konusu değildir. Çünkü şer ve zulüm türü fiiller, Yüce Allah'ın adaletine ve hikmetine aykırıdır. Bu bakış açısının, aynı yüzyılın bir başka düşünürü ve Mu'tezile diye adlandırılacak düşünce akımının önderi Vâsıl b.Atâ el-Ğazzâl ve takipçileri tarafından da paylaşılmış olduğunu görüyoruz.¹⁴ Birtakım hadîs ve fırâk kitaplarında Ğaylân ed-Dımişkî'nin düşüncelerinin Müslümanlar arasında garip karşılanmış olduğu; hayatta kalmış son sahabilere bu kimselerin düşünceleri haber verildiğinde, bunlardan *teberrî* etmiş (uzaklaşmış) oldukları bildirilir¹⁵ ise de bu günden düne tekrar baktığımızda, zulmü Allah'tan olumsuzlayıp, bu zulüm türü fiilleri gerçekleştiren insana ve o dönemin zulüm yapan yöneticilerine yükleyen bu anlayışın saygınlığının, insan aklı ve vicdanına uygun bir söylem olabileceği de kabul edilmektedir. Bu anlayış, aynı zamanda hep iyilik kaynağı bir Allah tasavvurunun gelişmesinin de açılımları olarak anlaşılabilir niteliktedir. Ama bu tür düşünceler İslâm tarihinin belli dönemlerinde mezhebî ve siyâsî kaygılarla olsa gerek kötü bir bid'at ve dolayısıyla reddedilmesi gerekli kötü bir düşünce biçimi olarak kabul edilmiştir. Zulüm ve şer türü her fiilin Allah'ın irâdesi dahilinde ortaya çıktığı biçimindeki bu görüşün, "İslâm'ın bu konudaki asıl söylemi" olarak ileri

---

¹⁴ Bkz.Abdulhamit Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Basılmamış Doktora Tezi, Ank. Ün. Sosyal Bil. Ens. Ankar 2000. Ayrıca bu konuda yapılmış değerli bir çalışma: Mustafa İslamoğlu, *Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi ve Şerhi*, Düşün Yay., İst. 2012.

¹⁵ Bkz. Müslim, Sahih, (İmân Bâbı, 1 No'lu Hadîs:Cibril Hadisi); Nasr Hâmid Ebu Zeyd, *El-İtticâhu'l-Aklî fi't-Tefsîr*, 3. bs., Beyrut 1996, 21.

sürülmüştür. İşte bu anlayış, İslâm tarihinin bazı dönemlerinde zalim yöneticilerin de dayanak noktası olabilmıştır.

B. BAZI BÜYÜK SAHABİLERİN VE TÂBİÜNÜN İLERİ GELENLERİNİN KADER TARTIŞMALARINDAKİ TUTUMU

Yukarıda da belirttiğimiz üzere bu konu hakkında Hz. Muhammed'in sahâbesinin birbirlerine soru sorduklarını belirten bir takım rivâyetler olduğu gibi, Mâ'bed, Ğaylân ve Ca'd'ın görüşlerinin kendilerine haber verildiği son sahâbilerden Abdullah b. Abbas, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ebû Evfâ, Ukbe b. Âmir el Cuhenî... gibi sahâbilerin, bunların görüşlerinden uzak (berî) olduklarını, bunlara selam bile verilmemesi, öldüklerinde de cenaze namazlarının kılınmaması, hastalandıklarında ziyaretlerine gidilmemesi gerektiğini söylediklerine dair rivâyetleri¹⁶ Eş'arî mezhebine mensup bazı fırâk (firkalar) kitaplarının verdiği görüyoruz. Buna karşılık bazı Mu'tezile alimleri de adı geçen bu sahâbilerden Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas gibi kimseleri kendi görüşlerine dayanak kabul ettikleri "sened zincirleri" oluşturmuşlar ve adı geçen sahâbileri bu zincirin ilk tabakasına yerleştirmişler ve kendi görüşlerini destekler nitelikteki sözlerini nakletmiştir. Sözelimi bu sahâbilerden Abdullah b. Ömer'e bazı insanların gelerek, bir takım insanların içki, zina, hırsızlık ve adam öldürme fiillerini gerçekleştirdiklerini, yaptıkları bu fiileri "yapacaklarına dair bilginin" Allah'ın ezeli ilminde bulunduğunu, yani bu işlerinin Allah'ın kazası ve kaderi ile meydana geldiğini ileri sürdükleri haber verilince, İbn Ömer'in bu duruma çok kızarak; 'onların yaptıklarının

---

¹⁶ Abdulkahir el-Bağdâdi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire 1948, s. 44-45.

Allah'ın ilminde bulunmakla birlikte Allah'ın bu işleri onlara asla yüklediğini (zorla yaptırmadığını), yine onun "bir kimsenin bir günah işleyip de bu günahını ikrar eden ve günahını Allah'a yüklemeyen kimsenin kendisi için, gece kâim (namaz kılan), gündüz sâim (oruçlu) olandan daha sevimli olduğunu" söylediği; ayrıca yine Abdullah ibn Abbas'ın Şam'daki Cebriyye kurrasına mektuplar göndererek, yaptıkları cürümleri Allah'a yüklediklerinden dolayı, onları ağır bir şekilde eleştirdiği bildirilmektedir.¹⁷

Aynı sahabinin bir konuda bir birine tamamen zıt görüş açıklamasına dair yukarıdaki rivâyetlerin doğruluğunu hesaba katarsak, biz sahabilerin tümünün kader konusunda aynı görüşte olmadıklarını,¹⁸ ya da yukarıdaki son rivâyette olduğu gibi-, günahlarını ilâhî kadere bağlayanlarla ilgili kendilerine bir takım insanların davranış ve sözlerini aktaran kimselerin olayı anlatış biçimine göre tepki gösterdiklerini çıkarabiliriz. Demek ki Hz. Muhammed'in son sahabileri henüz hayatta iken, dinsel ve siyasal görüşleri birbirinden farklılaşmaya ve ekolleşmelerin ortaya çıkmaya başladığı ilk asrın sonlarından itibaren herkes kendi mezhebinin görüşünü, bu sahabilere onaylatma çabası içerisine girmiştir. Bu sahâbilerin, kendilerine şikâyet yollu haber

---

¹⁷ Bkz. İbnu'l-Murteza, *el-Münye ve'l-Emel*, (tsh. Arnold) Haydarabad 1316 h., 8-10; A. Sâmi en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, II/222-223.

¹⁸ Mesela Hz Ömer zamanında Şam taraflarında çıkan bir veba salgını nedeniyle Hz. Ömer'in, ordu komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrah'a bir mektup yazarak o bölgeden çekilmesini isteyince, Ebû Ubeyde'nin "Allah'ın emri ve hükmü yerine gelinceye kadar" oradan çekilmek istemediğini bildirmesi bu görüşümüzü doğrular niteliktedir. Hz. Ömer, kaderi "Sünnetullah" olarak kabul etmiş; vebadan kaçmanın da kaderden olduğunu bildirmiştir. Bkz Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiseleri*, Birleşik Yay., İst.1992, 307-308.

aktaran kimselere, haber verilen kimseler hakkında ayrıntılı bir araştırma yaptıktan sonra mı, yoksa bunların sözlerine hemen güvenerek mi cevap verdiklerini tam olarak bilemiyoruz. Böylece bir olay, Kaderî/Mu'tezilî denen kimselerin görüşlerinin/inançlarının bozuk olduğunu ispat sadedinde Mu'tezile karşıtı müelliflerin eserlerinde geçmektedir. Mu'tezile de kendi görüşlerinin tutarlılığını ispat için, meşhur birçok sahâbenin söz ve davranışlarından delil getirmişlerdir. Mesela İbnu'l Murteza, "el-Münye ve'l-Emel" adlı eserinde 12 tabakaya ayırdığı Mu'tezile'nin ilk tabakasında Dört Halife ve diğer sahâbeden Abdullah b. Ömer, Ebû 'd-Derdâ, Ebû Zer el-Gıfârî, Ubâde b. Sâmit gibi kimselerin olduğunu bildirir.¹⁹

Tâbiûnun büyüklerinden ve Emevilerin âdil halifesi Ömer b. Abdulaziz (ö.101/719) kadere iman etmiş olmasına rağmen Kaderîlerin o günkü önderi olan Ğaylân'ı seviyor ve onun hakkında şöyle diyordu: "Nefsini Allah'a adayarak tüm vaktini onun yolunda harcayan ve bütün organları hikmetle konuşan kimseyi görerek sevinmek isteyen kimse bu adama (Ğaylân'a) baksın."²⁰ Mu'tezile'den bize ulaşan metinlere göre, Ğaylân'ın, Ömer b. Abdulaziz'i kendi görüşüne davet eden bir mektuptan bahseder.²¹ Ğaylân bu mektubunda halife Ömer b. Abdulaziz'in kader anlayışını ve insanlara yönetici oluşlarının gerekçesini Allah'ın kaderine bağlayarak, meşruluklarını kanıtlamaya çalışan Emevîleri protesto ettiği, hatta kendi görüşlerinin doğruluğunu ispat etmek için Enbiyâ (21) ve Kasas (28) surelerinin âyetlerini delil getirdiği bildirilir. Bunun üzerine Halifenin, Ğaylân'ı çağırıp onunla yüz yüze (şifahî olarak) tartıştığı, bu tartışma sırasında Ğaylân'ın halifeyi Kitap ve Sünnet'e

---

¹⁹ Bkz. İbnu'l-Mürtezâ, *el-Münye ve'l-Emel*, Haydarabad, 1902, s.7.

²⁰ Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, II/75; krş. Kâdı Abdulcebbâr, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 249.

²¹ Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, II/75.

davet ettiği ve “Şam halkı zulmün, Allah’ın kaza ve kaderiyle olduğunu zannediyor. Sen de aynı şeyleri söylüyorsun” diyerek suçladığı, halifenin ise onun bu suçlamasını kabul etmemesine rağmen hoş karşıladığı bildirilmektedir.²²

Ğaylân, kader ve ircâ görüşlerini bir araya getirmiş ve imânın “Yüce Allah’ı “ikinci bilişle”(kesbî olarak) bilmek, sevmek, boyun eğmek, Elçisinin getirdiklerini ve Allah’tan gelen her şeyi ikrar etmek” olduğunu söyler;“birinci bilginin” “ıztırâri (zorla)” olup, bunun imân olmadığını iddia ederdi.²³ Allah’ın irâdesi ile emrinin aynı olduğunu, insanların fillerinin ezelde belirlenmiş olduğu anlamında bir kaderin olmadığını ve insanların kendi işlerini kendilerinin hür bir şekilde yaptığını korkusuzca dile getiren Ğaylân, Emevî yöneticilerinin kendisine cephe almasına daha sonra da halife Hişâm b. Abdulmelik tarafından feci bir biçimde idam edilmesine neden olmuştur.

Halife Hişâm (105-135/724-753) tarafından ölüme mahkum edilen Ebû Mervân Ğaylân ed-Dımişkî, Meymûn b. Mihrân (ö.117/735) diye biriyle tartışılır. Olay şöyle olmuştur: Ğaylân ona “Allah, günahların işlenmesini murâd eder mi?” diye sorunca Meymûn, “bu günahlar Allah’ın irâdesine karşı mı işlenir?” diye cevap vermiştir. Ğaylân’ın bu soruya cevap vermeyip, sessiz kaldığı rivâyet edilir.²⁴ Burada Ğaylân, Allah’ın, günah işlememelerini irâde ettiği halde, insanların bunu kendi irâdeleriyle işlediklerini, dolayısıyla emir ile irâdenin aynı olduğunu kabullendiği anlaşılıyor. Çünkü Ğaylân’ın mantığına göre, Allah günahı, zulmü irâde etmez.

---

²² Bkz.İbnu’l-Murtezâ, *Tabakâtu’l-Mu’tezile*, (Thk.: Susanna Diweld Wilzer), Beyrut 1966, s.25-27..

²³ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-Fırâk*, (Nşr. M. Zâhid el-Kevseri), Kahire 1947, s.125.

²⁴ Taberî, age., II/173; Hayyât, *el-İntisâr*, 213; Bağdâdî, *el-Fark*, 194; bkz. Watt, age., 47.

Meymûn b. Mihran ise, irâde ile emrin aynı olmadığını, yani insanların işledikleri günahların Allah'ın irâdesine uygun olduğunu, zira Allah bunu irâde etmeseydi, insanların bu günahları işle(ye)meyeceğini ileri sürerek tipik bir cebirci kadercilik örneği sergilemektedir. Ğaylân'ın bu kimseye gerçekten cevap verip-vermediğinden pek emin değiliz. Eğer gerçekten cevap vermemişse, bunun halife Hişâm'dan korkması nedeniyle olabileceğini düşünüyoruz. Çünkü Ğaylân'la tartışılan bu kimse ile halifenin aynı mantaliteyi paylaştığını; Ğaylân'ın, insanların yaptıkları günahları Allah'ın emrine karşı işlemekte oldukları, yani onun emrine rağmen bunu yapmış oldukları düşüncesinde olduğunu biliyoruz. Ğaylân hakkında yaptığımız inceleme, onun hür irâde taraftarı ve insan sorumluluğuna çok önem veren bir kişi olduğunu göstermektedir. Eş'ârî'nin "Makâlât"ında onun görüşleri şöyle aktarılır: "Meydana gelmedikleri müddetçe, Allah bu fiilleri murâd etmiştir denilemeyeceği gibi, bu fiilleri onun murâd etmediği de söylenemez. Bu fiiller meydana gelince, Allah'ın bunları murâd etmiş olduğunu söylemek câizdir: İtaat cinsinden bir fiili insan işleyince Allah'ın bunu murâd ettiği söylenir. İsyarla ilgili bir fiil olunca, Allah bu fiili murâd etmedi denir. O, meydana gelmeyen bir şeyi Allah murâd etmiştir demenin ve O'nun dilediği bazı şeylerin meydana gelmediğini söylemenin câiz olduğunu kabul etmiştir."²⁵ Bu durumda Ğaylân, Yüce Allah'ın irâdesini "zorlayıcı" bir kavram olarak algılamamakta, bir şeyin yapılıp yapılmamasına ilişkin "emr"i olarak telakki etmektedir. Nitekim, Allah, inkarcı birinin iman etmesini irâde ettiği/istediği halde, bazen bu durum gerçekleşmemektedir.

İnsan irâdesiyle ilgili olarak, kader konusunu ilk ortaya atan Mâ'bed el-Cuhenî, Makrizî'ye göre Basra'da

---

²⁵ Ebu'l-Hasen Ali.b.İsmail el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'h-tilâfu'l-Musallîn*, (Tashih: Helmut Ritter), 513.

faaliyet gösteren bir şahıstır. Fikirlerinin Ğaylân ed-Dımışkî ve Cehm b. Safvân tarafından paylaşıldığı, yine kaynaklarda zikredilmektedir.²⁶ Cehm b. Safvân'ın diğer ikisiyle sıfatların reddi, Allah'ın hiçbir şeye benzemediği/benzersizliği (Tevhid) konusunda benzer görüşler ileri sürmesine rağmen, kader konusunda tam aksi görüşte olarak cebr düşüncesini savunmuş olduğunu biliyoruz.

Zehebî'ye göre Mâ'bed el-Cühenî, kendi iç dünyasında samimi bir kişi olmasına rağmen, kaderi inkar etmesi nedeniyle kötü bir çığır açmıştır. Mâ'bed, Emevîlere karşı Muhammed b. el-Eş'as ile birlikte isyan etmiş, Haccâc (ö.95/714) da onu hicrî 80 yılında öldürmüştür. Mâ'bed, Emevîlerin haksız yere kan döküp-zulmetmelerine, bu yaptıklarını da Allah'ın kaza ve kaderine bağlamalarına şiddetle karşı çıkıyordu. Bir keresinde Atâ b. Yesâr ile birlikte Hasan el-Basrî'ye gelip; "Ey Ebû Saîd! Bu melikler Müslümanların kanını döküyor, mallarını ellerinden alıyor ve yaptıkları işlerin Allah'ın kaderiyle olduğunu söylüyorlar" diyerek şikâyet ediyor. Buna karşı Hasan el-Basrî de "Allah'ın düşmanları yalan söylüyor" diyerek Mâ'bed ile aynı görüşü paylaştığını bildiriyor.²⁷

Tâbiûnun en büyük/en meşhur alimlerinden olan Hasan el-Basrî, Hadîd suresi 22'de geçen "Yeryüzüne ve kendinize isabet eden her musibet, daha önce bir kitapta yazılıdır" mealindeki ayette geçen musibetin küfür ve

---

²⁶ M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, 9; Takıyuddin b. Ahmed el-Makrızî (ö.845/1441), *Kitâbu'l-Hitât*, Mısır, 1326 h., IV/181.

²⁷ Bkz. İbnu'l-Mürtezâ, *el-Münye ve'l-Emel*, (tsh. T. Arnold), Haydarabâd 1316 h.7-8; A. Mahmud Subhî, *Fî İlmi'l-Kelâm*, 5. Bs., Beyrut 1985, I/178-179, (ez-Zehebî'nin "*Mizânul-İ'tidâl Fî Nakdî'r-Ricâl*"inin IV/41'inden alınmıştır).

zulüm türü işleri değil, mallar, canlar ve ürünlerde olan musibetler olduğu kanaatindedir. Hasan el-Basrî “Ve sabreden kimseleri müjdele ki, onlar bir musibete uğradıklarında “Doğrusu biz Allah’a aitiz ve sonunda yine O’na döneceğiz” derler. İşte bunlar, Rablerinin sürekli olarak salatına (desteği ve bağışına) mazhar olanlardır. Doğru yolda olanlar da bunlardır.” (Bakara(2):156-157). Ayetini bu görüşüne delil getirerek; mü’minlerin bu dünyada Yüce Allah tarafından darlık ve bollukla, yoksulluk ve varlıkla imtihan edildiğini söyler.²⁸

Mâ’bed bir kısım beşer fiillerinin, özellikle zulüm veya şüpheli olanlarının hür irâde ile olduğuna inanmıştır; çünkü o, Emevîlerin zulümlerinin Allah tarafından takdir edildiği biçimindeki görüşü inkar etmiştir.²⁹

Mâ’bed ve Ğaylân’ın “vukûa gelmeden önce Cenâb-ı Hakkın bilmediği” görüşünde olduklarını, “Vâsıl b. Ata ve bunun kayınbirâderi Amr b. Ubeyd b. Bâb (ö.144/763)’ın ise, bunlara uyararak; ezeli mukadderatı külli düstûrlar halinde kabul ettikleri” söylenir.³⁰ Vâsıl ve Amr, nasslarda bildirilen “hayır ve şerrin Allah’ın takdiri ile olmasını, “ölüm ve hayat” gibi kulların kudretleri dışındaki fiiller olarak Allah’a atfediyorlardı. Fakat bu külli düsturların intibak ettiği cüz’ilerde, yani kulların kendi kudretleriyle kazandıkları hayır ve şerde ezeli takdir olduğunu kabul etmiyorlardı.³¹ Mesela, Amr b. Ubeyd’e bir kimsenin gelip Ebû Leheb hakkındaki âyetin Levh-i Mahfûz’da bulunup-bulunmadığını” sorması

---

²⁸ Bkz. Mustafa İslamoğlu, *Hasan el-Basrî’nin Kader Risalesi ve Şerhi*, Düşün Yay., İstanbul 2012, s.148.

²⁹ Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, 103.

³⁰ Bkz. M. Şerafeddin, agm., 3.

³¹ Bkz. M. Şerafeddin, agm., ay.

üzerine, Amr'ın, bu âyetin Levh-i Mahfuz'da bulunduğunu, fakat bunun "Ebû Leheb'in şahsına inhisâr etmeyerek, umûmi bir halde bulunduğunu" söyleyerek cevap verdiği bildirilir.³²

Basra'da kaderi ilk inkar eden veya bu hususta ilk defa söz söylediği bildirilen Mâ'bed el-Cühenî'nin yolunda giden Ğaylân ed-Dımişkî ve Yûnus el-Usvârî³³ gibi kimseler kaderi inkar etmişler; hayır ve şerrin kadere bağlı olarak ortaya çıktığını reddederek; "işler ortaya çıktığında olur", yani "sonradan" meydana gelir" demişlerdir.³⁴ Bu bağlamda Yahya b. Ya'mer, arkadaşı Humeyd b. Abdurrahman Himyerî ile hacca gittiklerinde bu olayı sahâbeden Hz Ömer'in oğlu Abdullah'a açmaya karar verirler. Yahya, Abdullah b. Ömer'e hitaben, "ey Abdurrahman'ın babası! Bizim yöremizde Kur'ân okuyan, ilmi iyi arayan insanlar ortaya çıktı. Bunlar "kader yoktur; işler yeni meydana gelir" diye iddia ediyorlar" deyince, Abdullah b. Ömer: "Onlarla karşılaştığında, benim kendilerinden uzak olduğumu (teberri), kendilerinin de benden uzak olduklarını onlara haber ver. Onlardan birinin Uhud dağı kadar altını bulunup ta onu sadaka verse, kadere inanmadıkça Allah bunu kabul etmez" demiştir.³⁵ Abdullah b. Ömer'e bu olayı haber

³² Bkz. M. Şerafeddin, agm, ay; krş. Fahrüddin er-Râzî, *Tefsir-i Kebir*, Devlet Matbaası, İst., tsz. I/269.

³³ Ali el-Usvârî (veya Esvârî), Mu'tezile'den olup, Dehrieleri reddedenlerdendir. Onun Ebû'l-Huzeyl'e reddiyeleri vardır. İmâmet hakkında tartışmaları olan bu zâtın cemel savaşı konusunda Hişâm el-Fuvatî (ö.218/833'e doğru)'ye muvafakat ettiği bildirilir. Bkz. Hayyât, *Kitâb el-İntisâr ve'r-Reddu alâ İbni'Râvendî*, (Thk.: Nieberg), Beyrut 1987-1988, s.202. Daha geniş bilgi için bkz. age., Beyrut 1957, 19, 21, 23, 24, 75, 109, 110, 120; Eş'arî, *Makâlât*, 646.

³⁴ Eş'arî, *Makâlât*, 513.

³⁵ Bkz. Ebu'l-Feth Abdulkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Dâru'l-Ma'rife-Beyrut 1980?, I/30, 31-32. İlgili Hadis için bkz. Müslim, *Sahih*, (İmân Bâbı, 1 No'lu Hadis:Cibril Hadisi).

veren kimseler, Mâ'bed ve diğerlerinin "salt kaderi inkâr ettikleri"ni bildiriyorlar. Abdullah b. Ömer'in de tâbiyatıyla kendisine aktarılan sözlere göre fetva verdiği anlaşılıyor.

C. BÜYÜK KELÂM EKOLLERİ MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNETİN KONUYA YAKLAŞIMLARI

1. MU'TEZİLE'NİN BAKIŞ AÇISI

Kader ve kötülük sorununu (teodise) ilk olarak Mu'tezile alimleri aklî-naklî deliller getirerek çözmeye çalışmışlar ve konuyla ilgili ayetleri insan hürriyeti ve sorumluluğu ile ilâhî adalet nazariyelerine uygun olarak yorumlayarak açıklamaya çalışmışlardır.

Mu'tezile açısından dünyadaki kötülükler ve insanlar arasında ortaya çıkan zulümlerin sorumluluğu tamamen insana aittir.³⁶ Fiziksel kötülükler ise, Allah'tan gelmekte ise de bunlar gerçekte insanın yararına olan ve ahirette telafi edilecek olan imtihanlardır. Çocukların ve hayvanların çektiği bir takım acılar hakkında Mu'tezile, bunların yetişkinleri ikaz etmek için, onların acı çekmelerine Allah'ın razı olduğunu ve onların acılarına Allah'ın kefil olduğunu yani çocukların bu acılarının büyüklerine örnek olsun veya kalplerindeki katılık gitsin diye olduğunu ileri sürdüler. Ayrıca çocuklar gibi masum insanların çektiği acı ve ıstırapların ahirette Cennet hayatı ile telafi edileceğini ileri sürdüler.³⁷

Dehr/İnsan sûresi 30. Âyet-i kerimede geçen "Allah dilemedikçe (var etmedikçe) siz dileyemezsiniz (var edemezsiniz)" sözünden Mu'tezile açısından Allah'ın

---

³⁶ What, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E.R. Fığlalı, Ank. 1981, s. 300.

³⁷ Bkz. Watt, 1981, 302; Watt, *Suffering in Sunnite İslâm*, Studia İslâmica, vol. L, 1979, s.6-7; kşz. Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Theodise*, Vadi Yay., 1997, s.154.

kulların fiillerini hetmetmesi (kesin olarak belirlemesi ve zorlaması) kastedilmemiş, aksine burada insana “yetki” ve “imkan verme” kastedilmiştir. İnsanın irâdesinin gereği olan fiillerini yapma hususunda Allah’ın irâdesine galip olması mümkün değildir. Allah Gâlip olandır ve isyankarlara hüküm bakımından süre tanımıştır. Onları imân etmeye zorlamamıştır. Çünkü zorlanan, sevaba hak kazanamaz. Aksine onların mâzeretlerini ortadan kaldırarak kudret ve imkan vermiştir.³⁸

Hayyat'a göre Mu'tezile'nin çoğunluğu “Eğer Rabbin dileseydi, insanları tek bir ümmet (millet) yapardı. (Fakat) onlar ihtilafa düşmeye devam edecekler. Rabbinin merhamet ettikleri (dilediği) hariç (ihtilaf etmezlerdi). (İşte) bunun için yaratıldılar”³⁹ âyetinin insan seçimini temel alan bir anlam örgüsüne sahip olduğu biçiminde (ihtiyâr ve temkini= seçebilirlik ve yapabilirlik) açıkladılar. Böylece onlara göre ayetin anlamı, “hakki kendi iyi seçimleriyle seçeni ödüllendirmek, kendi kötü seçimleriyle seçeni de cezalandırmak üzere yarattı” şeklinde anlaşılmıştır.⁴⁰

Mu'tezile, Allah’ın irâdesi ile insanın irâdesini birbirinden kesin olarak ayırmıştır. Onlar, bir şeyi yaratma, bir varlık oluşturma bağlamında Allah’ın irâdesinin muradı ile birlikte olduğunu, bir şeyi (olmasını) irâde ettiği anda derhal yerine geldiğini kabul eder. Varlık oluşturma konusunda Ebu’l-Huzeyl el-Allâf, Allah’ın

---

³⁸ Sâhib b. Abbâd (ö.385/995), *el-İbâne an Mezhebi Ehli'l-Adl*, II. Bs., (Mahtut: Thk.: M. Yâsin), Mektebetu'n-Nahda-Bağdat 1963, 20 vd. Sâhib b. Abbâd, Büveyhiler Devleti'nin veziri olup Mu'tezile bilginleri arasında yer alır. Bkz. *en-Nisâbü'rî-el-Mesâil fi'l-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, Beyrut 1979, 13.

³⁹ Hüd 11/118-119.

⁴⁰ Bkz. Ebu'l-Huseyn el-Hayyât, *Kitâb el-İntisâr ve'r-Reddu alâ İbni'Râvendî*, Beyrut 1957, s.89.

irâdesi ile muradının arasında bir “fâsıla/ara” olmadığını fakat Allah'ın irâdesinin kötülükle ve insanın mutluluk ve yararından başka bir şeyle ilgisinin bulunmadığı kanaatindedir.⁴¹ Yani Allah bu anlayışa göre asla kulları için zulüm ve kötülük irâde etmez. Onun irâdesi insanların yararlarını gözetmeyi hedef edinen emirleri demektir.

Bir kimsenin Allah'ın irâdesinden müstakil bir irâdesinin olduğu ya da bu irâdenin işlevi hususunda Ehl-i Hadis ve Eş'arî düşünürleri muğlak bir anlayışa sahip iken, Mu'tezile ve Mâtüridî düşünürleri daha özgürlükçüdürler. Bunlara göre fiili seçmek (ihtiyâr), Allah'ın eşyayı bilmesinden ayrıdır.

Peki insan, Allah'ın irâde etmediği bir şeyi irâde edip seçebilir mi? Yani, Allah'ın mülkünde O'nun irâde etmediği bir şey ortaya çıkar mı?

Mu'tezile açısından bütün fiiller insandan meydana gelir ve bu fiiller de ancak her insanın kendi ihtiyârı ve meşietiyile (seçip istemesiyle) ortaya çıkar. Dehr sûresi 30. Âyet-i kerimedeki “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz” sözü Allah'ın, kulların fiillerini hetmetmesi (kesin olarak belirlemesi ve zorlaması) anlamında değil, aksine Allah'ın insana “yetki” ve “imkan vermesi” demektir.⁴²

Mu'tezile'nin çoğunluğu “Eğer Rabbin dileyseydi, insanları tek bir ümmet (millet) yapardı. (Fakat) onlar ihtilafa düşmeye devam edecekler. Rabbinin merhamet

---

⁴¹ Eş'arî, *Makâlât*, 418.

⁴² Sâhib b. Abbâd (ö.385/995), *el-İbâne an Mezhebi Ehl'l-Adl*, II. Bs., (Mahtut: Thk.: M. Yâsin), Mektebetu'n-Nahda-Bağdat 1963, 20 vd. Sâhib b. Abbâd, Büveyhîler Devleti'nin veziri olup Mu'tezile bilginleri arasında yer alır. Bkz. Ebû Reşis en-Nisâbüri, *el-Mesâil fi'l-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, Beyrut 1979, s.13.

ettikleri (dilediği) hariç (ihtilaf etmezlerdi). (İşte) bunun için yaratıldılar”⁴³ âyetinde geçen 'bunun için' (li zâlike) zamirini “ihtilaf” kelimesine dönük kabul ederek “ihtilaf” ile “rahmet” arasını uzlaştırdılar. Böylece bunun birinci kelimeye (ihtilaf) delâlet ettiğini ve içerisinde “ihtiyâr” ve “temkini” (seçebilirlik ve yapabilirlik) içine alan bir işaret olduğunu açıkladılar. Sonunda anlam, “hakki kendi iyi seçimleriyle seçeni ödüllendirmek, kendi kötü seçimleriyle seçeni de cezalandırmak üzere yarattı” şeklinde anlaşılmiş oldu.⁴⁴

Mu'tezile'nin önemli düşünürlerinden ve kendi mezhebini kurana kadar İmâm Eş'ârî'nin hocası olan el-Cübbâî (ö.303/902)'ye göre, insanın ortaya koyduğu/yaptığı bir fiil iki fâil tarafından meydana getirilemez, bu nedenle insanın fiilleri Allah tarafından yaratılmaz ve Allah'ın kudretinin insanın fiilleriyle ilişkisi (tealluku) yoktur. “Cübbâî'ye göre, Müslümanlar, insanın sorumlu olduğu bütün fiillerini hür irâdesiyle kendisinin yaptığını kabul etmişken, ilk defa Muâviye b. Ebî Süfyân bu tür fiillerin Allah'ın takdiriyle vukû bulduğunu ve dolayısıyla da, kişinin cebir altında olduğunu iddia etmiş, böylece yanlış icrâatlarını mazûr ve haklı göstermeye çalışmış, ondan sonra da bu görüş yayılmaya başlamıştır. Mu'tezile kelâmcıları, ilâhî fiilleri insânî fiillerden ayırmakta ve kulların fiillerini, Allah'ın kudreti dahilinde görmemektedirler. Onlara göre, insandaki kudret, fiilin hem müsbet hem de menfi yönüne taalluk eder ve insan bu yönlerden ya da seçeneklerden birini tercih ederek eylemde bulunur. Oysa Allah'ın bunlardan birini irâde

---

⁴³ Hüd 11/118-119.

⁴⁴ M. Kâmil Ahmed, *Mefhûmu'l-Adl fî Tefsiri'l-Mu'tezile li'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dâru'n-Nahda el-Arabiyye-Beyrut 1983., 198; Bkz. Hayyât, *Kitâb el-İntisâr*, Beyrut 1957, s.89.

etmesi ise, cebre götürür ve yükümlülüğü ortadan kaldırır.⁴⁵ Dolayısıyla, fiillerimiz irâdemize bağlı olarak gerçekleşmiş olup, aksini öne sürmek onların irâdesiz olarak yapılan fiille aynı şey olduğunu söylemeye götürür.”⁴⁶

Mu'tezile, Kur'an-ı Kerim'deki insanın kendi irâdesi sonucunda ortaya çıkan her şeyin, insandaki bir takım sâiklere (devâi) bağlı olarak meydana geldiğini ileri sürmüştür. Bu sâikler ise şunlardır: Maslahatlar, menfaatlar, zararlar ve zanlarla bilinen şeyler. Bunların kaynağı da Allah'ın fiilleridir. Onlar, Eş'ârilerin, “Allah'ın kudretinin mükelleflerin fiillerini kapsadığı” şeklindeki delillerini reddederler. Şüphesiz Mu'tezile'nin, Allah'ın kudretini, kulların fiillerinden ayrı tutması, O'nun hikmetle nitelenmesini olumsuzlamamak ve çirkin işin O'na nispet edilmesini önlemeye yöneliktir.⁴⁷

Buna göre Mu'tezile alimleri, “eylem planında olan Allah'ın irâdesi” ile insanın irâdesini birbirinden kesin olarak ayırmıştır. Onlar, Allah'ın irâdesinin nesnesi (muradı) ile birlikte olduğunu, yani bir şeyin olmasını irâde ettiği anda o şeyin derhal yerine geldiğini kabul ederler. Nitekim bu konuda Mu'tezile düşüncesinin en büyük alimlerinden Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö.235/850), Allah'ın irâdesi ile murâdının arasında; yani varlığa çıkmasını istediği nesne arasında her hangi bir “fâsıla/ara” olmadığını, Allah'ın bu irâdesinin kötülükle

---

⁴⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. G.C. Anawati, el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Amme li't-Te'lif ve't-Terceme ve't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Kahire 1382 / 1962, c. VI / II (el-İrâde), s. 289.

⁴⁶ Fethi Kerim Kazanç, “*Kelâmî Düşüncede Kötülük Sorununa Kısa Bir Bakış*, *Kelam Araştırmaları*, 6 : 1 (2008), ss.77-106, s.100; kşz. Abdülcebbâr, el-Muğni, c. XIII (el-Lutf), ss. 106-108, 146-147.

⁴⁷ Bkz. M. Kâmil Ahmet, *Mefhûmu'l-Adl...*, 208-209.

(şer) ve insanın mutluluk ve yararından başka bir şeyle ilgisinin bulunmadığı kanaatindedir.⁴⁸

2. EŞ'ÂRÎ VE MÂTÜRİDÎ EKOLLERİNİN BAKIŞI

Genel olarak Eş'ârî ve Mâtüridî Kelâm düşünürleri her şeyin Allah'ın irâde ve kudreti dahilinde meydana geldiğini, fakat Allah'a asla zulüm isnad edilemeyeceğini, fakat insan eliyle ortaya çıkan zulüm türü işlerin yine de O'nun irâde ve kudretiyle "yaratılmış" olduğunu kabul ederler. Çünkü Kur'an, *her şeyin* yaratıcısının Allah olduğunu bildirmektedir.⁴⁹ Burada Eş'ârî ve Mâtüridîleri ilgilendiren asıl sorun ayette ifade edilen yaratıcılığın sadece Allah'a verilmesi, insana asla yaratma niteliği verilemeyeceği hususudur. Eş'ârî ve Mâtüridî düşünürlere göre, bütün beşer fiilleri de dahil olmak üzere kainatta ortaya çıkan her olgu ve olayın bu "her şey" kavramının kapsamına girmek durumundadır. Bu konuyu izah etme hususunda sünnî ekollerden Eş'arîlerle Mâtüridîler arasında bir takım görüş farklılıkları olsa da, hayır olsun şer olsun, bunları ancak Allah'ın irâde ettiği ve yarattığı konusunda görüş birliği vardır.

Sünniliğin bir kolu olarak kabul edilen Eş'arîlik, ortaya çıkan her olayın mutlak yaratıcısının Allah olduğunu, dolayısıyla insan eliyle ortaya çıkan zulüm türü fiillerin arka planında da Allah'ın olduğunu, fakat Allah'ın bu zulüm fiilini yaratmasından dolayı zâlim olarak nitelendiril(e)meyeceğini kabul ederler. Eş'arîler'e göre "Allah'ın irâdesi bir, kadim ve ezelidir", kendine has fiillere ve kendi tarafından yaratılması cihetiyle kulların

---

⁴⁸ Bkz. Eş'ârî, *Makâlât*, (Tashih: Helmut Ritter), (II. Bs.), Dâru'n-Neşr, Wiesbaden 1400/1980, s. 418.

⁴⁹ Bkz. En'am 6/102 vb.ayetler grubu.

fiillerine taalluk eder. Bundan hareketle onlar, hayır ve şer, faydalı ve zararlı olan her şeyin Allah'ın irâdesiyle olduğunu belirtirler: "Kaleme emretmiş o da Levh-i Mahfûz'a yazmıştır. İşte bu O'nun hükmü, kazası, bozulmayacak ve değişmeyecek olan kaderidir".⁵⁰

Eş'âriler, kötülük ve zulümleri tamamen Allah'ın sonsuz irâde ve meşîeti ile açıklar. Onlara göre her şeyin sahibi ve yaradanı Allah olduğu için, kötülük ve zulümlerin de yaratıcısı Allahtır ve bundan dolayı sorgulanamaz. Yani ona göre iyiliğin de kötülüğün de yaratanı Allah'tır. Eş'âriler Allah'ın hikmetinin tam olarak bilinemeyeceği ve beşeri ahlak anlayışı ve ölçüleri ile sorgulamaya ve yargılamaya tabi tutulamayacağını kabul eder.⁵¹

Eş'ârilerin bu konuda en çok fikir yürüten alimlerinden Gazâli ise bu alemin mümkün olan alemlerin arasında en iyisi, en güzeli ve en mükemmeli olduğunu kabul eder. Bunun arapça karşılığı 'leyse fil imkan ebde' min mâ kân'dır. Gazâlîye göre bu anlayış Allah'ın ilim irâde ve kudret sıfatlarının sonucudur. Gazâlî'nin ünlü eseri "İhyâu Ulumiddin" in 4. Cildinin "Tevekkül" bahsinde Allah'ın yarattığı ve idare ettiği bu dünyadan daha güzelinin ve daha mükemmelinin mümkün olmadığını söyler. Gazâli, Allah'ın göklerde ve yerde yarattığı hiçbir şeyde bir kusur bulunamayacağını, Allah'ın insanlara taksim ettiği rızk ecel, huzur, kudret, acizlik, iman, küfür ve masiyet gibi her şeyin ilâhî adalete uygun olduğunu ve bunlarda hiçbir zulüm bulunmadığını ve böyle bir taksimattan daha güzel ve daha mükemmelinin olamayacağını ileri sürülmektedir.

---

⁵⁰ Bkz. Abdulkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, çev. Mustafa Öz, *İslâm Mezhepleri*, 100.

⁵¹ Wat 1979, s.8

Çünkü eğer bundan daha güzeli ve daha mükemmeli olup ta Allah bunu yapmasa o zaman Allah, aciz olurdu. Ona göre dünyadaki bir takım eksiklikler ahirette kemaldır. Bir şahıstaki bir eksiklik diğerine oranla nimettir. Gece olmasa gündüz, hastalık olmasa sağlık, Cehennem olmazsa Cennet'in bir kıymeti olmazdı. Yine ona göre hayvanların kesilmesi ve insanlara verilmesi bir zulüm değil. Kamili nâkıs üzerine takdim olup bir adalettir. Cehennem halkına azap yapılması Cennet halkına nimetlerinin büyütmesi yani küfür ehlini iman ehline feda etmesi adaleti gereğidir. Çünkü noksan olmadan kemalin kıymeti bilinmez. Hayvanlar yaratılmasaydı insanın şerefi belli olmazdı. Ona göre kamil için nakıs feda edilir. Mesela hayatı kurtarmak için kangren olan eli kesmek bunun gibidir. Netice olarak Gazâli açısından hayır ve şer Allah tarafından hükmedilmiştir. Ezelde takdir edilen herşey ortaya çıkacaktır. Küçük büyük ne taktir edilmişse o olacaktır. İnsana isabet eden edecek etmeyecek olanda etmeyecektir.⁵² Dikkat edilirse Gazâli'nin bu görüşü, Mu'tezile'nin yukarıdaki görüşünün bir izahatından başka bir şey değildir. Yalnız Mu'tezile insanlar arasında onların irâdesi ile ortaya çıkan her şeyi insana nispet ederken, Eş'ârîler ve bunların en ünlü ismi Gazâli, bu olayların hepsini Allah'ın irâdesine bağlamaktadır.

Eş'ârîlerin, ortaya çıkan zulüm ve kötülükler de dahil olmak üzere kâinatta olup biten her şeyi Allah'a bağlamaya yönelik olarak geliştirdikleri bu anlayış, insanın kesbinin Allah'ın yaratışına bir neden olup, hem insanın hem de ona ait olan irâde ve kudretinin yaratıcısı

---

⁵² Bkz. Ebû Hâmid el-Ğazzâli, *İhyâu Ulûmiddin*, çev. A. Serdaroğlu, Bedir Yay. İst.1975, cilt 4 s. 474-475.

olduğunu ve insanın ortaya koyduğu her işe ancak *bir mahal* teşkil ettiğini savunmuş olmaktadırlar. Onlara göre salt yaratılan kudretle insan fiil yapamaz. Çünkü bu kudretin onun fiili üzerinde hiçbir etkisi yoktur. Bu nedenle, insanın fiili de, kendi gücü ile değil de, doğrudan doğruya Allah'ın yaratmasıyla ortaya çıkmaktadır.⁵³

Eş'arîlerin bu "kesb" anlayışı Mâtürîdî ve Mu'tezilî bir çok düşünür tarafından eleştirilmiştir. Bunlara göre Eş'arîlerin kişiyi kendi fiilinin fâili olarak görmemesi ve kesbin de yaratıcısının Allah olduğunu ileri sürerek, insan irâdesini çok daraltan anlayışı İslâm'ın insan mükellefiyetini hedef alan anlayışına gölge düşürmektedir. Bütün mesele Eş'arîlerin her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu kabul ederek konuya yaklaşmasıdır. Fakat fiilin bu "şey" kapsamına girip girmediği, daha açığı fiilin bir şey olup-olmadığı İslâm düşünce tarihinde tartışma konusudur.⁵⁴

Sünnî Kelamının ve aynı zamanda erken dönem İslâm Kelamı ve Fıkıh düşüncesinin önemli isimlerinden biri olan Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit (ö.150/767) "el-Fıkhu'l-Ebsat" adlı eserinin "Meşiet (Dileme)" babında, bir kimsenin zina etmesi, içki içmesi ve namuslu kadına

---

⁵³ Bu konuda bkz. Fethi Kerim Kazanç, *Kelâmî Düşünce Kötülük Sorununa Kısa Bir Bakış*, Kelam Araştırmaları: 6:1 (2008), ss.77-106 (100); ayrıca bkz. Mûsâ b. Meymûn, *Delâletü'l-Hâ'irîn*, thk. Hüseyin Atay, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1974, s. 208.

⁵⁴ Bkz. Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûlü'd-Dîn*, thk. ve yay. haz. Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, c II, ss. 175, 268-269; a. mlf., *et-Temhîd fî Usûlü'd-Dîn*, thk. Abdülhayy Kâbil, Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire 1407/1986, ss. 60-61; 1986, ss. 60-61; Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Murtazâ, *Îsâru'l-Hakk ale'l-Halk*, Matba'atü'l-Âdâb ve'l-Mü'eyyed, Kahire 1318 / 1900, ss. 307-313; Abdülcebbâr, *Şerh*, s. 380.

iftira atmasının (kazf) Allah'ın dilemesi ile ortaya çıkıp çıkmadığına dair soruya *olumlu* cevap vererek böyle bir soru soran kimseye “evet denilir” der. Yine *bir kimsenin birini öldürmesi veya serbest bırakmasının da Allah'ın irâdesi içerisinde meydana geldiğini*, fakat insanların birincisini kınayıp, ikinci durumda ise o kimseyi övdüklerini bildirir. O, böylesi durumların da Allah'ın irâdesine uygun bir şekilde meydana geldiği görüşündedir. Ancak günah eylemini (ma'siyet) irâde eden kimsenin bu işinde Allah'ın rızasının bulunmadığını ve o kimsenin bu işinde adalet/doğruluk bulunmadığını; peki o halde böyle suç işleyen kimselere niçin ceza veriliyor biçimindeki sorunun da temelde bozuk bir soru olduğunu ileri sürer. İşte böylece ona göre bir kimse her işini Yüce Allah'ın dilemesi ile yapmaktadır.⁵⁵

Sünnî Kelâmın Hanefî kolunun sistemleştiricisi olan İmâm Muhammed Mâtürîdî (ö.333/944), kendi çağdaşı olan Mu'tezile Kelâmı'nın önemli isimlerinden Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî (ö.319/931) ile bu konuda polemige girenlerden biridir. O “Allah'ın dilediği şey oldu, dilemediği olmadı”⁵⁶ sözünü yorumlarken, sözelimi Allah'ın “sövmeyi” dilemesinde “Allah methedilmez” diyerek, bu tür şeylerin medih olmadığını ve bu bağlamda O'nun dilemesi kapsamında olamayacağını bildirir ve Allah'ın imânda, küfürde, yalan ve doğruluktaki

---

⁵⁵ Bkz. Mustafa Öz, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, M.Ü. İlahiyat Fak.Vakfı Yay. İstanbul 1992, s.61.

⁵⁶Bu ifade aynı zamanda 'Her şeyi yaratan O'dur' (En'âm 6/120) âyetine de dayanır. Bkz. Ebu Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâb et-Tevhid*, (Thk.: Fethullah Huleyf), Dımeşk (Şam), tsz., s. 294. Burada aslında "Allah'ın var olmasını istediği, şey/var oldu, var olmasını istemediği, şey/var olmadı" şeklinde bir anlam "şâe ve masdarı olan "şey" kavramının anlam alanına daha uygun düşecektir.

irâdesinin “bir” olduğunu ileri sürer.⁵⁷ Oysa Mu'tezile düşüncesinde ise bu söz, kainatı ve içindeki *varlıkların yaratma* bağlamında Allah'tan başka bir yaratıcının olmadığını/olamayacağını, yani her şeyin varlık planında ancak O'nun “izni” ve “emri” ile gerçekleştiğini/gerçekleşebileceğini göstermekte olup, insanın özgür istemi ile ortaya koyduğu şeyleri (insanın hür eylemlerini) içermez. “Allah'ın dilediği oldu” sözünden kastedilen; O'nun (var etmeyi) istediği şeylerin mutlaka yerine geldiği, “dilemediği olmadı” sözünden maksat ise; O'nun gücü dahilindeki makdurlarından istemediği şeylerin de gerçekleşmediği hususudur.⁵⁸ Bu tür irâde “kesinlik” (*hetm*) anlamındaki irâde olup, insanın imkanına bırakılan ve “emir” anlamındaki irâde değildir.⁵⁹

Aslında Mâtüridî “tekvîni emir” ile “kendi kapsamından dışarı çıkmayan”, yani kendisi ile fiilin yapılması irâde edilen emri birbirinden ayırır. Birincisinin olmaması imkânsızdır. Yani Yüce Allah'ın yaratmayı dileyip de karar verdiği bir şeyin ortaya çıkmaması imkânsızdır. “O bir şey yaratmayı dilediği zaman O'nun sözü o şeye “ol” (kûn) demekten ibarettir ve (o şey) hemen oluverir”⁶⁰ âyetini buna delil getirir. İkincisinde ise irâde ile murâdın aynı olduğunu ileri sürenler olduğunu bildirmiştir.⁶¹ Mâtüridî “Kaderiyye ile aralarında bu hususta iki noktada tartışma (kelâm) olduğunu” bildirerek; “Yüce Allah'ın ebedî olarak, olacak olan şeyleri

---

⁵⁷ Bkz. Mâtüridî, *Kitâbu't-Tevhid*, (Thk. F. Huleyf), 294.

⁵⁸ Bkz. Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî fi Ebvabi't-Tevhidi vel'Adl*, II (ikinci kısım), Kahire 1960-1965, s.283-285; *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Kahire 1965, 1988, s. 469-471.

⁵⁹ Muhammed Umara, *El-Mu'tezile ve'l-Müşkiletü'l-Hürriyeti'l-İnsâniyye*, Beyrut 1988, s.92.

⁶⁰ Yasin, 36/82.

⁶¹ Mâtüridî, *age.*, 289 vd.

bildiğini” ve “ilmini bildiği gibi yerine getirmeyi irâde ettiğini” ileri sürerek, Kaderiyye taraftarlarına bu konuda onları zor duruma düşürebilecek sorular yöneltir. Kaderiyye'nin, Allah'ın olacak şeyleri ebedî olarak bilmediğini iddia etmeleri durumunda 'kâfir' olacaklarını, Allah'ın ilmini dilediği gibi yerine getirdiğini kabul etmezlerse, Allah'a bilmezlik (cehl) isnad etmiş sayılacaklarını ileri sürerek eleştirilerini sürdürür.⁶²

Mu'tezile'nin *Allah'ın çirkin işleri irâde etmediğine dair* ileri sürdüğü ayetlerden “Allah, fesadı sevmez”⁶³ ayetindeki “muhabbet” lafzının irâde ile aynı olduğunu ileri sürmesine karşılık Eşârilere, sevgi ile irâdeyi birbirinden ayırırlar. Bâkılânî, bu iki kavram arasında kesin farklılıklar olduğunu günlük dilden örnekler vererek izah eder. Mesela bir kimsenin zâlim sultanın zulmünden kurtulmak için ona rüşvet ve hediye vermeyi irâde edebileceğini, oysa bu kimsenin bu işi sevemeyeceğini, yine zeki bir babanın çok sevdiği çocuğunu terbiye etmek için dövmeyi istediğinde, bu işi severek yapamayacağını, yine bir kimsenin ölen bir dostunun cenazesinin kefen ve defin işleri ile uğraşmayı irâde edebileceğini, oysa bu işleri severek yaptığını söyleyemeyeceğini...vb. belirterek, her irâdenin muhabbet olamayacağını ispat etmeye çalışır.⁶⁴ Bu örneklerde Bâkılânî, kıyâsu'l-ğâib ale's-şâhid ilkesini uygulayarak insan davranışlarından hareketle ilâhî irâdeyi temellendirmeye çalışmaktadır. Eş'arilik zihniyetinin İslâm toplumlarında meydana getirdiği olumsuzluklar

---

⁶² Bkz. Mâtürîdî, age.,290.

⁶³ Bakara 2/205.

⁶⁴ Bkz. Kâdî Ebû Bekir el-Bâkılânî, *el-İnsâf fi mâ yecibu İ'tikâduhu ve lâ yecûzu'l-cehlu bihi*, (Thk.: es-Seyyid İzzet Attâr el-Hüseynî, ta'lik ve takdim: M. Zâhid el-Kevserî), Mısır tsz., 143.

hakkında Fethi Kerim Kazanç şu yaklaşımda bulunmaktadır:

"Eş'arilerin teolojik çözüm önerilerinin, her ne kadar onlar mutedil (cebriyye-i mutavassıta/cebr-i mutavassıt) anlayışının temsilcileri olarak kabul edilseler de, fülün meydana gelişinde insana bir rol vermemeleri, insanın iradî yönelimini etkili görmemeleri, tarihsel realiteler ışığında da meseleye baktığımızda, İslâm toplumlarında zulümlerin, işkencelerin, kötülüklerin ve erdemsizliklerin azaltılması noktasında pek fazla bir işe yaramadığını ve dolayısıyla da tedbirsizlik, kadercilik, alın yazısı, teslimiyet, yazgıcı tevekkül, lâkaytlık ve neme lâzımcılığın yaygınlaştığını ve kötülüklerin, şiddetin ve insanlık suçlarının engellenmesi ve ortadan kaldırılması yönünde pek etkili adımlar atılmasına yol açabilecek ve katkı sağlayabilecek bir yapıda olmadığını söylemek mümkündür. Aslında Ortadoğu coğrafyası ve Müslüman ülkelerdeki toplumsal, ahlâksal, siyasal ve ekonomik yapılanmalar ve uygulamalar, bu durumu somut olarak açıkça gözler önüne sermektedir."⁶⁵

Gerçekten eğer ilk asırlardaki İslâm'ın dinamik anlayışı Müslüman düşüncesinde iyice yerleşseydi ve İslâm toplumlarında insan sorumluluğunu merkeze alan bir anlayış yaygınlaşmış olsaydı, Müslümanlık da Müslümanlar da belki de bu günkü durumda olmayabilirdi. Bugün Müslümanlara en başta gerekli olan husus; kendi sorumluluğunun neler olduğunu bilmeden ve yeterince çalışmadan her işini Yüce Allah'a havâle/sipariş eden bir zihniyetten kurtularak; insanı ve sorumluluk anlayışını öne alan, İslâm'ın adalete verdiği

---

⁶⁵ F. Kerim Kazanç, "Kelâmî Düşüncede Kötülük Sorununa Kısa Bir Bakış, s. 100.

önemi kavramış ve bu uğurda yaşamayı ve mücadele etmeyi en önemli vecibelerden biri olarak kabul eden bir zihniyet yapılanmasına gitmek olmalıdır. Müslümanlar, “Allah’ın her şeyin yaratıcısı” olduğu ilâhî buyruğunu, tembelliğine ve başına gelen her türlü musibeti Allah’tan bilme ve razı olma anlayışına dönüştüren bu yanlış tevekkülcü anlayışlarını, Kur’an’ın ve Sünnet’in temel mikyasları ve maksatları doğrultusunda tashih etmelidirler. Çünkü Yüce Allah’ın biz Müslümanlardan istediği hususların başında, yeryüzünde tevhid ve adaleti tesis ederek, insanların huzurunu sağlamaya çalışmak gelmektedir. Bu nedenle biz Müslümanların irâde-i ilâhî ile rızâ-ı ilâhîyi birbirine karıştırmamız büyük önem arz etmektedir.

SONUCA DOĞRU

Bu konuda son sözü söyleyebilmek gerçekten zordur. Zira bu sorun insan akıl ve zekasını allak bullak eden kader meselesiyle doğrudan ilişkilidir. Ama şunu itiraf edelim ki Müslümanların İslâm’ın doğuş ve yayılış dönemlerindeki sahih akla ve kesin imana dayalı gelişmecî ruh ya da zihniyeti, uzun asırlardan beri yerini cebre yakın bir kaderciliğe ve kuru teslimiyetçiliğe bırakmıştır. Şüphesiz Müslümanların bu duruma düşmesinde, tarihlerindeki belli dönemlerin siyasal ve sosyal uzantıları vardır. Tarihi arka planla da bağlantısı bulunan bu günkü Müslüman zihniyetinin şekillenmesinde, dünden bu güne süregelen bir takım yerleşik ve geleneksel düşüncelerin etkileri söz konusu olmuştur.

İslâm düşüncesinde Allah-insan ilişkisi bağlamında ortaya atılan ilâhî irâde, ilâhî meşiet ve ilâhî takdir gibi kader konusu ile alakalı bir takım görüşler, Müslümanlar arasında tartışılmaz bir itikad konusu

olarak ağırlık kazanmasıyla birlikte, insan faktörünün Allah karşısındaki "sorumlu-mükellef kulluk" ('ubûdiyyet) yapısı, "kölelik" ('abdiyyet) biçimine büründürülmüştür. Müslümanların çoğunluğunun zihniyetinin bu duruma gelmesinde, Emevîler döneminden itibaren yönetime gelişleri ve yönetim biçimlerini meşrulaştırmaya; böylece iktidarlarını ve her türlü haksız uygulamalarını ilâhî irâdeye izafe ederek sürdürülebilir kılmaya çalışan bir takım yönetici zümrelerin uygulamaları ve bu zümreyle çıkar ilişkisi olan bir takım *ulemânın* paylarının olduğu bir tarihsel bir gerçektir. Oysa Kur'an açısından Allah'a kulluk, yeryüzünde sadece insana bahşedilen muazzam donanım sayesinde -ahlak temelli olmak kaydıyla- varlıklar üzerinde sorumlu bir biçimde tasarruf edebilme becerisi demek olduğu halde, Müslümanlar kendi irâdelerinin Allah'ın irâdesi önünde hiçbir işlevi olmadığı/olamayacağı biçimindeki çarpık bir kaderci anlayışa sürüklenmişler, böylece baş edemediği veya işine gelmeyen bir takım olayları Allah'a izâfe eden bir anlayışa yönelmişlerdir.

İnsan, özellikle Müslüman, Allah'ın kendisine bağışladığı bu donanımını, kendini geliştirme, yer yüzünü işleyerek orada mutlu bir hayat geçirme ve yeryüzünü daha yaşanabilir kılmak için imar ve iskan edebilme, böylece bütün insanlığın huzuru ve barışı için çaba göstermeye hasretmesi gerekirken, fatalist bir anlayışla atalete, zulme ve haksızlığa seyirci kalarak bu sorumluluğunu ve kulluk görevini kötüye kullanmaktadır.

Batıdaki sanayi devrimlerinden bu yana, dünyanın yeraltı ve yerüstü doğal kaynaklarını tamamen ele geçirmek amacıyla sürekli olarak yeni sömürgeler oluşturmaya hedef edinen büyük güçler, yer altı ve yer

üstü zenginliklerine göz diktikleri birçok ülkeyi gizli ya da açık bir biçimde işgal etmeye ve bu arada bir çok zulmün ortaya çıkmasına neden oluyorlar. Bir kısım Batılılar bu gün ulaştıkları teknolojik üstünlüklerini, bu hedeflerini gerçekleştirmek için kullanmak hususunda çeşitli entrikalarla her yolu denemekte ve bu konuda büyük ölçüde başarıya da ulaşmaktadırlar. "Üçüncü dünya ülkeleri" adını verdikleri; bilgi ve teknolojiden uzak kalmış ya da bırakılmış birçok bölge, günümüzde bu küresel güçlerin sömürü ağları arasında çırpınmaktadır. Bu arada Doğunun özellikle halkı Müslüman ülkeleri, başta etnik, dinsel ve mezhepsel görüş ayrılıkları nedeniyle, bu küresel ve sömürgeci güçlerin oyuncağı ve avlanma bölgesi olmaya devam etmektedirler.

Adalet, iyilikte yarışmaya, birlik ve dayanışmaya çağıran, zulüm karşısında birleşmeyi emreden bir dinin mensupları, uzun zamandır kendi aralarındaki birleştirici öğeleri görmezden gelerek, ya da ihtilafları körükleyerek fırkalaşma ve fırkalar arası rekabet yarışına girmişlerdir. Onlar kendilerini hayata bağlayan ve birlik ve dayanışma içerisinde olmalarını emreden Kutsal İlâhî Çağrını iyi anlayamamakta ya da sanki tersinden okumaktadırlar. Müslümanların hak etmedikleri bu duruma düşmelerinde acaba kendi geleneklerinden tevârüs ettikleri kader anlayışlarının rolü yok mudur?

KAYNAKÇA

Ahmed, M. Kâmil, Mefhûmu'l-Adl fi Tefsiri'l-Mu'tezile li'l-Kur'âni'l-Kerim, Dâru'n-Nahda el-Arabiyye-Beyrut 1983.

Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiseleri*, Birleşik Yay., İst.1992.

Bağdâdî, Abdulkâhir el-, *el-Fark beyne'l-Fırâk*, (Nşr. M.

- Zâhid el-Kevserî), Kahire 1947.
- Bağdâdi, Abdulkahir el-, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire 1948.
- Bâkılânî, Ebû Bekir el-, *el-İnsâf fi mâ yecibu İ'tikâduhu ve lâ yecûzu'l-cehlu bihi*, (Thk.: Es-Seyyid İzzet Attâr el-Hüseynî, ta'lik ve takdim: Muhammed Zâhid el-Kevserî), Mısır tsz.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid, *El-İtticâhu'l-Aklî fi't-Tefsîr*, 3. bs., Beyrut 1996.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali.b.İsmail, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve'h-tilâ-fu'l-Musallîn*, (Tashih: Helmut Ritter), (II. Bs.), Dâru'n-Neşr, Wiesbaden 1400/1980.
- Ezrakî (Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî) (ö. 250/864?) *Târih-i Ahbâr-ı Mekke (Ahbâru Mekke)*, Leipzig, tsz.,
- Gazâli, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulûmiddin*, çev. A. Serdaroğlu, Bedir Yay. İst.1975.
- Hayyât, Ebu'l-Huseyn el-, *Kitâb el-İntisâr ve'r-Reddu alâ İbni'Râvendî*, Beyrut 1957.
- İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrût, tsz.
- İbnu'l-Murteza, *el-Münye ve'l-Emel*, (tsh. Arnold) Haydarabad 1316 h.
- İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Thk.: Susanna Diweld Wilzer), Beyrut 1966.
- Josef van Ess, *Anfaenger Muslimischer Teologie (Müslüman Kelâmu'nun Başlangıcı)*, Beyrut 1977.
- Kâdı Abdulcebbâr b.Ahmed, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhidi vel'Adl*, II (İkinci kısım), Kahire 1960-1965.
- Kâdı Abdülcebbâr b.Ahmed, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. G.C. Anawati, el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Amme li't-Te'lif ve't-Terceme ve't-Tibâ'a

- ve'n-Neşr, Kahire 1382 / 1962, c. VI /II (el-İrâde).
- Kâdî Abdülcebbâr b.Ahmed, *el-Muğnî Fi Ebvâbi't-tevhîdi ve'l-Adl*, c. XIII (el-Lutf).
- Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, Kahire 1965, 1988.
- Kazanç, Fethi Kerim, `Kelâmî Düşüncede Kötülük Sorununa Kısa Bir Bakış, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 6 : 1 (2008), ss.77-106 (100).
- Makrızî, Takıyuddin b. Ahmed el-, (ö.845/1441), *Kitâbu'l-Hitât*, Mısır, 1326 h., IV/181.
- Mâtüridî, Ebû Mansûr el-, *Kitâb et-Tevhid*, (Thk.: Fethullah Huleyf), Dimeşk (Şam), tsz.
- Murtazâ, Ebû Abdillâh Muhammed b. el- *Îsâru'l-Hakk ale'l-Halk*, Matba'atü'l-Âdâb ve'l-Mü'eyyed, Kahire 1318 / 1900, ss. 307-313.
- Mûsâ b. Meymûn, *Delâletü'l-Hâ'irîn*, thk. Hüseyin Atay, A.Ü. Basımevi, Ankara 1974.
- Müslim, *Sahîh*, (İmân Bâbı, 1 No'lu Hadîs:Cibril Hadîsi);
- Nesefî, Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-, *et-Temhîd fî Usûli'd-Dîn*, thk. Abdülhayy Kâbil, Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire 1407/1986.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûlü'd-Dîn*, thk. ve yay. haz. Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, c II.
- Neşşâr, Ali Sâmi en-, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, II.
- Nisâbü'rî, Ebû Reşîd en-, -el-Mesâil fi'l-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn, Beyrut 1979.
- Öz, Mustafa, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*", M.Ü.İlahiyat Fak.Vakfi Yay. İstanbul 1992.

- Öz, Mustafa, *İslâm Mezhepleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Râzî, Fahrüddin er-, *Tefsir-i Kebir*, Devlet Matbaası, İstanbul tsz.
- Sâhib b. Abbâd, *el-İbâne an Mezhebi Ehli'l-Adl*, II. Bs., (Mahtut: Thk.: M. Yâsin), Mektebetu'n-Nahda-Bağdat 1963.
- Sinanoğlu, Abdulhamit, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Basılmamış Doktora Tezi, Ank. Ün. Sosyal Bil. Ens. Ankara 2000.
- Subhî, A. Mahmud, *Fî İlmi'l-Kelâm*, 5. Bs., Beyrut 1985.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Abdulkerim, Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, çev. Mustafa Öz, *İslâm Mezhepleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- el-Milel ve'n-Nihâl*, Dâru'l-Ma'rife-Beyrut 1980.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. İbn Cerîr, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire 1939.
- Umara, Muhammed, *El-Mu'tezile ve'l-Müşkiletü'l-Hürriyeti'l-İnsâniyye*, Beyrut 1988.
- Watt, Montgomery W. , *Hür İrâde ve Kader*, (Çev.: Arif AYTEKİN), İst. 1996.
- Watt, Montgomery W. , *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (The Formative Period of İslâmic Thought, Edinburg 1973), (Çev.: Ethem Rûhi Fığlalı), Ankara 1987.
- Yaltkaya, M. Şerafeddin, *Kaderiyye Yahut Mu'tezile*, Dâru'l-fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi, 24 Mart 1924, Langa-İstanbul 1930.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, *Mâtürîdî ve Nesefti'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, 9 Akid Yayıncılık, Ankara 1988.